

«ЩОДЕННИК» РОМАНА КРАВЧЕНКА-БЕРЕЖНОГО: ВІДОБРАЖЕННЯ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Роботу виконав:

Семенюк Роман Борисович,
учень 11 класу Кременецького
ліцею ім. У. Самчука

Керівник роботи:

Семенюк Людмила Іванівна,
викладач Кременецького ОГПІ
ім. Тараса Шевченка

Зміст

Вступ.

Розділ 1. «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного як історичне джерело періоду німецько-фашистської окупації Південної Волині.

1.1. Из фондів Кременецького краєзнавчого музею: «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного.

1.2. Аналіз «Щоденника» як історичного джерела.

Розділ 2. Особливості окупаційного режиму на Кременеччині, його відображення та оцінка через призму сприйняття Романа Кравченка-Бережного.

2.1. Характеристика проявів геноциду проти українського населення з боку нацистської влади.

2.2. Голокост на Кременеччині через призму сприйняття Романа Кравченка-Бережного.

Висновки.

Список використаної літератури.

Додатки.

На конкурсі робота зайняла 1 місце.

Вступ

Актуальність теми.

«Щоденник» Романа Кравченка-Бережного є надзвичайно важливим джерелом, яке розкриває особливості окупаційного режиму на Кременеччині, а саме прояви геноциду щодо українського народу і Голокост.

Ця тема є актуальною, оскільки вона раніше не досліджувалася. Про «Щоденник» лише згадується у деяких краєзнавчих дослідженнях, спогадах очевидців масових злодіянь фашистів на території України. Однак жодного комплексного дослідження «Щоденника» Кравченка-Бережного ми не виявили.

У зв'язку з новими підходами до історії, переосмисленням подій Великої Вітчизняної війни, необхідно переглянути і джерельну базу, серед якої значне місце займає «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного як джерело, яке розкриває злочини німецько-фашистської окупації на Кременеччині.

Завдання:

- проаналізувати «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного як історичне джерело періоду німецько-фашистської окупації Південної Волині;
- охарактеризувати особливості окупаційного режиму на Кременеччині, його розкриття та оцінку через призму сприйняття Романа Кравченка-Бережного: охарактеризувати прояви геноциду проти українського населення з боку нацистської влади;
- проаналізувати Голокост на Кременеччині через призму сприйняття Романа Кравченка-Бережного.

Об'єктом дослідження є німецько-фашистський окупаційний режим на території Південної Волині.

Предметом дослідження є «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного.

Хронологічні рамки дослідження: період, описаний у «Щоденнику» Романа Кравченка-Бережного, – розпочато 11 липня 1941 р. і закінчено 17 червня 1942 р.

Наукова новизна одержаних результатів: пошукове дослідження є першою спробою аналізу дослідження «Щоденника» Романа Кравченка-Бережного як історичного джерела періоду німецько-фашистської окупації.

Практичне значення: пошукове дослідження може бути використане музейними працівниками для підготовки екскурсій, вчителями на уроках історії України і для підготовки позакласних заходів. Воно може бути цікавим для студентів і старшокласників.

Розділ 1. «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного як історичне джерело періоду німецько-фашистської окупації

1.1. Із фондів Кременецького краєзнавчого музею: «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного.

«Щоденник» Романа Кравченка-Бережного – це джерело із фондів Кременецького краєзнавчого музею (ККМ – і – 8570/7695/1).

Це щоденник жителя м. Кременця – 17-річного юнака Романа Кравченко-Бережного, в якому описано злодіяння німецьких окупантів на території Кременеччини. «Щоденник» був речовим доказом на Нюрнберзькому судовому процесі над головними німецькими злочинцями. Щоденник складається з двох частин (зошитів): перша – рукопис – 136 сторінок; друга – машинописний текст – 136 сторінок.

У Кременецькому краєзнавчому музеї представлено першу частину щоденника. Це невеликий зошит, який розпочато 11 липня 1941 р. і закінчено 17 червня 1942 р. У щоденнику вміщено декілька вирізок із газет, більшість із «Кременецького вісника», який виходив у роки німецької окупації.

У музеї представлено ряд інших документів, архівних матеріалів, які мають зв'язок із «Щоденником» Кравченка-Бережного. Одним із таких документів є звернення заступника начальника ЦДАРС Рибінського до директора Кременецького краєзнавчого музею Ельгарда Б.Б., в якому висловлюється прохання переслати «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного до Центрального Державного Архіву Жовтневої революції і Соціалістичного будівництва у зв'язку із службовою необхідністю для тимчасового користування. Окрім того, у зверненні було прохання передати копії документів про боротьбу радянських людей проти фашистських окупантів. Рибінський проінформував, що друга частина «Щоденника» знаходиться у ЦДАСР [1].

До ЦДА СРСР і було відправлено «Щоденник» Кравченка-Бережного, про що у фондах Кременецького музею є лист від 9 квітня 1958 р. із Головного Архіву Управління МВС СРСР на ім'я директора Кременецького музею Ельгарда Б.Б. з подякою за використання щоденника Кравченка-Бережного у Надзвичайній державній комісії з розслідування злочинів війни. Інв. №7, інв. № 8587 [2].

На сьогоднішній день щоденник є в одній із експозицій музею в залі Другої світової війни. Він демонструється поряд із портретом Романа Кравченка-Бережного. У цій же експозиції демонструється подарована автором книга «Перекличка», видана у 1978 році. Це коротка автобіографічна повість, де автор робить спробу переосмислити події, заглянути у минуле, переплітаючи свої спогади із сьогоденням.

Серед документів, які пов'язані із «Щоденником» Кравченка-Бережного, є лист із ЦДА СРСР до Кременецького музею на ім'я Альтмана Іллі Олександровича, завідуючого відділом використання документів архіву, кандидата історичних наук. Це лист від 19.04.89 р., де висловлено прохання прислати ксерокопію першої частини щоденника. Крім того, була пропозиція спільно видати щоденник, звичайно, після дозволу Романа Васильовича Кравченка-Бережного. Альтман Ілля Олександрович просив допомоги у коментуванні окремих місць і подій, що згадуються ймовірно у щоденнику. «Щоденник» було видано в Росії. Але оскільки у 1991 р. було розвалено СРСР, то видана книга-документ до Кременця так і не потрапила [3].

Безпосереднє відношення до щоденника мають: Довідка-інформація про Кременець в період Другої світової війни інв. № 2120, 27669, док. 1, Акт розслідування злочинів фашистських окупантів на території Кременеччини (на 11 листах), № 5119, 27668, від. док.

У цих матеріалах зібрані дані Державної комісії про злочини на території Кременеччини, здійснені окупантами. Ці документи можна використати для підтвердження фактів злочинів, які описані у щоденнику. Про нього згадується у краєзнавчих дослідженнях Г. Чернихівського, спогадах очевидців масових злодіянь фашистів на території України, а також на одній із сторінок Інтернету, де представлено декілька фрагментів щоденника. Однак жодного дослідження цього документа ми не виявили: ні характеристики його як джерела, ні змісту, ні оцінки написаного.

У зв'язку із новими підходами до історії, переосмислення подій Великої Вітчизняної війни, необхідно переглянути і джерельну базу. Тому ми робимо спробу піддати аналізу «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного як джерело, яке висвітлює період німецько-фашистської окупації.

1.2. Аналіз «Щоденника» Кравченка-Бережного як історичного джерела.

Характеризуючи «Щоденник» як історичне джерело, ми маємо визначити його авторство, структуру, місце, час написання, зміст, лінгвістичні особливості та інше.

«Щоденник» був написаний Романом Кравченком-Бережним упродовж 1941 – 1942 років у Кременці. Наведемо короткі відомості про автора цього документа.

Роман Кравченко-Бережний народився у 1927 р. у російській сім'ї на Кременеччині. Дитячі роки пройшли у Варшаві, де він навчався у польській школі, а після її закінчення – у російській приватній гімназії. У серпні 1939 р. сім'я переїхала до Кременця. Роман навчався у російській, пізніше українській школі і виявив здібності до математики, історії, філології.

Хлопець знав польську, розмовляв німецькою, англійською мовами, вивчав французьку. Пережив період фашистської окупації, писав щоденник, де відображав німецький окупаційний режим.

У 1944 – 1945 рр. брав участь у Другій світовій війні як військовий перекладач у розвідувальній роті. Після закінчення війни працював у радянській командатурі військовим перекладачем у міжсоюзній групі, яка займалася на території Німеччини ексгумацією тіл радянських воїнів.

Сучасний письменник, автор повісті «Переключка». Кандидат фізико-математичних наук. Нині проживає в Росії в місті Апатити Мурманської області.

Роман Кравченко-Бережний почав писати щоденник 11 липня 1941 року. Він записував свої думки про події, які відбувалися в Кременці і на фронтах Другої світової війни. Роман мав нахил до написання творів, він мріяв стати письменником. 15-річному юнакові хотілося пригод, хотілося відзначитися і навіть прославитися. Ведення щоденника перетворилося на своєрідне захоплення, він умовно відзначав 2-місячний ювілей, 50-ту сторінку та інше.

У «Щоденнику» записи ведуться у хронологічній послідовності.

«Щоденник» Кравченка-Бережного, як уже зазначалося, складається з двох частин.

У даному пошуковому дослідженні ми робимо спробу проаналізувати лише першу частину щоденника, яка охоплює 338 днів.

Документ був написаний у період німецько-фашистської окупації Південної Волині. Це був час утвердження німецької влади, формування її політичних структур, грабунку матеріальних і культурних цінностей, експлуатації українського населення, фізичного та морального терору проти осіб, які не підкорилися окупантам, масового винищення єврейського народу. Ця ситуація, яка склалася на Кременеччині, і визначила зміст досліджуваного документа.

Основним питанням, яке порушується у «Щоденнику», є особливості фашистського окупаційного режиму на Кременеччині, а саме прояви геноциду щодо українського народу і Голокост. Поряд із цим у «Щоденнику» розглядаються події на фронтах Другої світової війни, характеризується ставлення Кравченка-Бережного до українського націоналізму, до радянської влади.

«Щоденник» Романа Кравченка-Бережного – це надзвичайно цінне джерело, яке аналізує Кременеччину у період німецької окупації. Його цінність полягає в деталізації і конкретизації історичних фактів. Роман Кравченко-Бережний записував майже щоденну інформацію. Завдяки цьому історичні події набирають нового об'єму, стають більш насиченими. Наприклад, при розгляді гетто можна прослідкувати, як воно створювалось, де, який був заведений порядок, як він сприймався населенням, окремими людьми. У такому документі можна проаналізувати щоденні звірства фашистських окупантів до

євреїв і прослідкувати долю конкретних людей. «Щоденник» є цінним джерелом ще й тому, що тут подано окупаційний режим через сприйняття 15–16-річного юнака.

Документ надзвичайно насичений подіями, фактами із Другої світової війни. Тут детально аналізується відступ Червоної армії і відповідно наступ німецьких військ. Дивує обізнаність юнака і навіть вміння робити логічний аналіз подій, становища по фронтах. Роман оперує великою кількістю імен і дат не лише з історії СРСР, а й із світової історії. Запамятати все це тяжко. Це свідчить про широкий кругозір, захоплення історією, глибокі знання з даного предмета.

Роман Кравченко-Бережний не лише переповідає події, факти, а дає їм свою оцінку, визначає ставлення до них. У щоденнику можна знайти надзвичайно негативне ставлення до українського націоналізму. Хлопець насміхається над українськими традиціями, культурою, політичними діячами, повстанцями. Вражає те, що він пов'язує український націоналізм із фашизмом, звинувачуючи їх у масових злодіяннях проти українського населення. Це пояснюється тим, що він був росіянином. Із іншого боку, можна зробити припущення, що «Щоденник» могли скоректувати структури НКВС напередодні Нюрнберзького процесу. Можливо, цей документ радянська влада хотіла використати на міжнародному суді не лише як доказ німецьких злочинів, а й показати причетність до цього українського руху опору (ОУН-УПА). Однак це лише наші припущення.

Аналіз документа включає і визначення мовних характеристик. Пропонуємо оцінку фахівця. Почерк у автора щоденника дрібний, але досить розбірливий і акуратний. Порівняно небагато виправлень, що свідчить про культуру його писемного мовлення, вміння одразу зв'язно, послідовно, чітко висловлювати власні думки. Добре знає правила ведення щоденника, його структурні особливості, що дає змогу припустити, що цей щоденник – не перший такого виду твір юнака. Особливо важливі на думку автора думки, факти він підкреслює, сподіваючись, очевидно, що навіть при поверхневому знайомстві читача з іншими спогадами на них буде звернена увага.

Писемне мовлення грамотне, літературне. Автор добре знає правила російської орфографії, а українські слова та деякі російські, вжиті в переносному значенні та з іронічним забарвленням, він справедливо бере в лапки. Пунктуаційна та синтаксична сторона записів також заслуговує на увагу. Хлопець використовує у записках речення різноманітної структури, емоційного забарвлення. Причому у всіх, навіть найскладніших, конструкціях наявні усі розділові знаки, починаючи від коми і закінчуючи крапкою з комою, що свідчить, по-перше, про досить високий рівень мовних знань та умінь автора, по-друге, про його хороші комунікативні якості, по-третє, про явно філоло-

гічні здібності. Перед нами записи надзвичайно грамотної людини, що принаймні дозволяє припустити, що це або досить талановита людина, або, можливо, тут не обійшлося без сторонньої допомоги [4].

Отже, «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного, написаний упродовж 1941–1942 років, описує основні події, які відбувалися на Кременеччині в період німецько-фашистської окупації. Автор цього документа ерудований, грамотний, має глибокі знання з історії, вмє логічно аналізувати події, визначати ставлення до них.

Розділ 2. Особливості окупаційного режиму на Кременеччині, його відображення та оцінка через призму сприйняття Романа Кравченка-Бережного

2.1. Характеристика проявів геноциду проти українського населення з боку нацистської влади

У «Щоденнику» Романа Кравченка-Бережного відображено репресивну політику німецької окупаційної влади на території СРСР.

П'ятнадцятирічний юнак описує фашистський окупаційний режим, намагається охарактеризувати нову владу, її репресивну політику, діяльність каральних військових підрозділів, показати приниження, винищення, масове пограбування жителів, розповісти про життя молоді провінційного містечка на Волині.

Щоденник починається від 11 липня 1941 року, і одна з перших подій, яка описується, – це зустріч жителів Кременця з німецькими військами. В районі вулиці Енергетичної було споруджено Вітальну арку, де жителі міста з хлібом і сіллям зустрічали нову владу.

Блискавичний наступ Німеччини і досить ліберальна окупаційна ситуація давали українцям деякі надії на те, німці започаткують хоч який-небудь порядок замість «дикого свавілля», яке панувало за більшовиків. Народ потішав себе перспективою кращого життя під новим «цивілізованим» окупантом [5.82].

Але це припущення підтримували не всі. Автор щоденника вороже настроєний до німецьких військ і зневажливо відкликається про тих, хто вітав окупантів.

Першими кроками нової влади на приєднаних територіях було встановлення німецької адміністрації. Дотримуючись класичної формули всіх завоєвників «розділяй і володарюй», фашисти розчленували українські землі таким чином: Закарпаття ще з 1939 року було окуповане Угорщиною; Північна Буковина, Ізмаїльщина та Трансністрія підпорядковувалися Румунії; округ Галичина приєднувався до створеного на польській території Генерального

губернаторства; на окупованій території УРСР створювався Райхскомісаріат Україна [292]. Плітки про розчленування українських земель обговорювалися і між кременчанами. Оскільки Кременець географічно більше тяжів до Галичини, то передбачалася передача міста дистрикту (про це пише Кравченко-Бережний), але насправді воно було включене до Райхскомісаріату.

Такий самий принцип використала німецька влада і на Кременеччині, яка поділялася на 12 районів, а місто – на 7 частин. Автор «Щоденника» зауважує, що в основі поділу міста лежало не стільки територіальне розміщення, скільки національна належність і віра. Так, наприклад, читаємо в документі: «Продукти харчування спочатку отримували християни, потім євреї [юнак сплутав національні ознаки з релігійними, мабуть, тому, що місто здавна було багатонаціональним і національна приналежність ототожнювалася з релігійною. – Авт.]. Якщо хліба не буде вистачати, то його норма урізатиметься нижчим, на думку окупантів, станам» [7.44].

Поступово стало налагоджуватися життя: запрацювали адміністрація, судівництво, земельні установи. До складу німецької влади входила українська поліція, так звані шцуманшафти. Хлопець надзвичайно негативно ставиться до цієї німецької охорони і не пропускає жодного випадку, щоб не наголосити на цьому. Власне, з нею він пов'язує всі злодіяння, жорстокість фашистської влади. У «Щоденнику» можна прослідкувати деяку закономірність: якщо Кравченко-Бережний розповідає про злодіяння гітлерівської влади, то наступний абзац обов'язково присвячений українським націоналістам, причому тут юнак використовує багато негативно забарвлених епітетів.

Про німецьку окупаційну політику і встановлений режим у роки Другої світової війни у Кременці можна знайти чимало літератури, однак нас цікавить характеристика того періоду через призму сприйняття, обізнаності, світогляду радянського п'ятнадцятирічного юнака.

Ми не завжди згоджуємося з тими оцінками, які дає Роман подіям, із роллю і місцем їх у житті Кременця, однак мусимо пам'ятати, що це ще підліток, якому властиві максималізм, категоричність, зумовлені ідейними переконаннями того часу.

Переглядаючи сторінки зошита, хотілося б знайти відомості про страшну трагедію, яка вразила місто після відступу Червоної армії – про розстріли в'язнів Кременецької тюрми у червні 1941 року [8.27]. Сюди, на Дубенську рогатку, з'їжджалася і сходилася велика кількість людей міста і навколишніх сіл в надії знайти чи бодай впізнати своїх рідних, знайомих. Про тих замордованих в'язнів говорили по всій кременецькій окрузі, а Кравченко-Бережний жодним словом про це ніде не згадує, як не пише і про саме існування тюрми в місті. Можливо, це пояснюється тим, що він не хотів вірити у злодіяння радянської влади, бачити правду її буття. А можливо, «Щоденник» перед тим, як потрапити на Нюрн-

берзький процес, був підкорегований органами НКВС, щоб продемонструвати жорстокість німецького окупаційного режиму і в такий спосіб відволікти увагу від репресій радянської дійсності, сховати її справжнє обличчя. Незважаючи на відсутність відповідей на поставлені запитання, «Щоденник» є цінним джерелом, яке характеризує Кременець у період Другої світової війни.

«Із відходом німецьких військ на схід і організацією в місті нової влади, – читаємо у документі, – було встановлено комендантську годину і дозволено вільно, без перепусток гуляти вулицями від 10.00 до 21.30 (пізніше – до 22.30)». Основною формою «спілкування» нової влади і жителів міста були накази та розпорядження. Вони писалися спочатку німецькою, а потім українською мовою і вивішувалися по вулицях Кременця або ж публікувалися в газеті «Кременецький вісник», коли дозволявся її випуск. На одній із сторінок щоденника Кравченко-Бережний передає зміст документа від 22 грудня 1941 року про те, що адміністрація зобов'язувала всіх людей здати карти, політичні книги, картини. Інший наказ стосувався заборони всіх політичних партій. Будь-яка пропаганда, хоч би якого напрямку, вважалася злочином проти Німеччини. Автор щоденника, ймовірно, читав усі оголошення, які йому траплялися. Наприклад, 23 лютого 1942 року в газеті публікувалася заява влади про те, що заборонялося давати притулок невідомим людям, яких називали сталінськими бандитами, а згодом заборонялися всі оголошення, магазинні реклами, вивіски російською мовою [9.53]. Отже, «нова влада» спрямована була в першу чергу проти російського більшовизму. Свідчення очевидців, мемуарна література, як-от спогади Петра Пісоцького, підтверджують, що за часів німецької влади було ув'язнено багато кременчан, які лояльно ставилися до радянської влади. Їх відвозили у невідомому напрямку або ж розстрілювали без суду і слідства на подвір'ї тюрми, околицях міста.

Гітлерівська адміністрація прагнула контролювати людей скрізь, тому було видано наказ про реєстрацію. Хто бажає переїхати із місця на місце, то повинен заплатити 200 карбованців. Таке нововведення часто ставило людей у безвихідь. Роман розповідає про життєву історію жінки-полячки, яка після смерті свого чоловіка разом із донькою Зосою виїхала з міста в село (втекла від радянської влади і від німецької). Доля склалася трагічно: вона не могла знайти роботу, а дочка не мала змоги вирватися з іншої неволі – її господар змушував дівчину вийти за нього заміж, – а залишити його дім Зося не могла, бо не мала 200 крб. [10.76].

Німецькі окупанти переслідували радянських активістів незалежно від того, були вони дорослі чи діти. Хлопець розповідає історію про талановиту, широких поглядів людину – Жемчужникова. Його син Гліб (сидів із Романом за однією партією в школі) теж був активістом, близько сприймав більшовицькі ідеї, вступив у комсомол. Коли почалася війна, він повинен був щотижня йти

до німецької комендатури і реєструватися. Щоразу Гліб повертався побитим, із закривавленим обличчям. Його батько не витримував такого становища і збожевів. А побиття хлопця тривали і далі [11.67].

До радянських активістів німці відносили просто людей російської національності. Юнак розповідає про жінку-росіянку, яка не зуміла виїхати з міста і тепер ніде не може знайти роботу, їй скрізь відмовляють лише через її російське походження. Цей епізод перегукується з історією про вище згадану полячку. П'ятнадцятирічний хлопець сприймає все, що його оточує, в міру свого розуміння. Його свідомість сформувалась під впливом національного приниження, пережитого в дитинстві, коли він навчався в одній із варшавських шкіл [12.71].

У перші місяці окупації німецька влада зберігала деякі попередні традиції: працювали довоєнні установи, заклади культури й освіти, виходила місцева газета «Кременецький вісник». Крім того, широко запроваджувалася українська мова, хоча згодом сфера її вживання була обмежена. В місті працював кінотеатр, але юнак запевняв, що фільми були яскраво пропагандистського характеру. У це можна повірити, тому що німецька ідеологія всіляко поширювала міф про непереможність армії Третього райху. Жителі міста підтверджують відносно лояльне ставлення німецької влади до українства протягом 1941 року. «Людям потрібне було нормальне життя, потрібна була освіта, медицина, певні земельні порядки, потрібна була звичайна охорона проти грабіжництва», – писав Юрій Красевич, канадський священник, наш земляк, який пережив фашистську окупацію [13.26].

В окупованому Кременці спостерігалися й інші зміни. Було перейменовано вулиці міста, з'явилися вулиці Мазепи, Петлюри, Богуна. Однак пройде лише декілька місяців, і пройде нове перейменування. Колишня Широка, потім Мазепи, стане Ritterstrabe, а поряд з нею – Saksenpiats, Bahnofs та інші німецькі назви. Поступово змінювалися не лише назви, а й загальний вигляд міста: в центрі облаштували гетто й обнесли його великим парканом. А пізніше на цьому місці будуть руїни і попелище. В експозиціях Кременецького краєзнавчого музею демонструються фотографії зруйнованого міста. «У Кременці згоріло понад 600 будинків, – констатує Гаврило Черняхівський, місцевий краєзнавець і дослідник. – У результаті підпалу гетто згоріли цінні зразки дерев'яної архітектури давньої Волині – споруди українського дерев'яного зодчества минулих епох» [14.145].

Найпопулярнішим місцем праці і відпочинку всіх часів у Кременці був ринок. Саме тут юний дописувач, за його словами, черпав чималу кількість своїх історій, фактів, подій, які ми маємо змогу перечитувати, опрацьовувати. Робота ринку, як і діяльність усіх установ і підприємств, регламентувалася цивільною німецькою владою. Торгівля на ринку була дозволена один

раз на тиждень – у четвер. А згодом спеціальними розпорядженнями було встановлено ціни, заборонено продавати картоплю та інші продукти харчування. Після того, як німецька влада почала проводити облави на людей, їх кількість на ринку різко скоротилася (про облави Кравченко-Бережний пише 24–25 квітня 1942 року). «Люди бояться вийти на вулицю, а якщо і вийдуть, то крадуться попід парканами, як побиті собаки. І це при тому, що скрізь – портрети Гітлера як визволителя! Яке ж це визволення? – запитує Роман Кравченко-Бережний. – Нагородою Гітлера є вічний страх за своє життя». Ці облави, про які йде мова, викликані появою нового наказу «Aufruf», в якому вказувалося, що молодь мобілізувалась на роботу до Німеччини. Це підтверджувалося розпорядженням комісара від 6 лютого 1942 року: вся молодь віком від 25–28 років повинна була зареєструватися у *Arbeitsamt*'е. Примусова мобілізація робочої сили до Німеччини стала одним із головних заходів німецької окупаційної влади [15.95].

«1 травня 1942 року з'явилося нове розпорядження, – читаємо у щоденнику, – реєстрації підлягають люди віком від 16 до 45 років». Крім силових методів, гітлерівці використовували і пропагандистську демагогію: обіцяли гарні умови праці і життя, заробітну плату в 130 крб. на місяць. Але кременчани не поспішали виїжджати з міста «в пошуках раю» і, звичайно, відмовлялися від реєстрації. Тоді на допомогу приходили загони СС, поліції, знаєцька організувалися облави на вулицях, у церкві. Всіх, кого зловили, відправляли на роботу. Крім цих заходів, запроваджувалися норми: кожне село повинне відправити певну кількість добровольців. Наприклад, Куликів – 45 чоловік. «Зібрали збори, призначили 45 чоловік і все. Все супроводжується страшним галасом, плачем. У місті обговорювали, що вивезли до Німеччини всіх шоферів, будівельників, столярів (приблизно 400 чоловік), а селян цілий день грузили на машини і везли в Дубно». Кравченко-Бережний 14 травня 1942 року записав, що для відправлення робітників було підготовлено 26 вагонів. «Люди, відправлені до Німеччини, були як раби. Це схоже на торгівлю рабами у середньовічній Середній Азії: роздивляються, заглядають у рот. Ось така “Нова Європа”», – констатується у щоденнику. За даними відомого дослідника Другої світової війни Володимира Косика, на будови та заводи Німеччини було вивезено близько 7 тисяч жителів Кременеччини [16.270].

Німецька влада з перших днів почала проводити політику економічної експлуатації та нещадного гноблення населення. Промислові підприємства окупанти оголосили власністю Німеччини, робітники за мізерну плату працювали по 12–14 годин на добу. Фашисти не знищили колгоспи та радгоспи, на їх основі створювалися так звані громадські збори або загальні двори та державні маєтки. Головною метою цих інституцій було: збір хліба, продуктів харчування та відправка їх до Німеччини або ж у німецьку армію.

Кременець не був винятком у цій системі пограбування населення. Вже 27 вересня 1941 року в місті розповсюджувалися листівки, де визначалися ціни, продиктовані комісаром, на зерно, іншу сільськогосподарську продукцію. Ціни були настільки низькими, що селяни відмовлялися продавати хліб, а це могло спричинити голод у місті. Кравченко-Бережний зазначає: «Люди не тільки не виконували це розпорядження влади, а ще й сміялися з нього. Під наказом було приписка про те, що той, хто привезе хліб до 1 жовтня, отримає 5 крб. премії. Це був мізер, за який і купити не було що» [17.91].

Взагалі жителів міста лякали будь-які плітки. У сприйнятті людей війна завжди була пов'язана з проблемою хліба і продовольства, тому якщо хтось говорив, що в селі німці наказали звезти хліб, то, звичайно, це викликало паніку серед населення і хаос, хоча це були лише плітки. «Але згодом на зміну їм прийшли розпорядження, накази», – читаємо у щоденнику.

Кравченко-Бережний отримував інформацію звідусіль. Він хотів, щоб щоденник не був сухим, де лише констатувалися факти, а цікавим і навіть захоплюючим. Для цього хлопець випитував, шукав цікаві випадки, історії (а можливо, інколи і нафантазував). Часто Роман записував розповіді своїх однокласників. Один із його товаришів розповідав, що селянам тяжко живеться (записано 31 січня 1942 року): «Німці приїжджають у село і забирають все, що їм потрапить у руки. Крім того, селянам заборонено без дозволу коменданта від'їжджати в місто. Це стосується і вільної торгівлі» [18.80].

Протягом 1941–1942 років з'явилися нові розпорядження. Наприклад, 12 жовтня – про заборону торгівлі картоплею. До цього факту юнак повертається декілька разів. Певно, наказ не залишив байдужими жителів міста. «Із сарказмом передавали люди один одному, що картопля не поширена у “культурних країнах”, її їдять лише селяни. 5 червня, – згадує Кравченко-Бережний, – видано нове розпорядження: про здачу хліба» [19.127].

В рамках економічного пограбування та колоніальної політики запроваджувалися певні обов'язкові роботи. Із міста в село приходило розпорядження прислати певну кількість підвод на тиждень у певну установу, фабрику чи на торф'яні копальні. «І селяни-дядьки повинні були відбувати цю “панщину” на свою нову німецьку батьківщину». Якщо цей наказ не виконувався, то приїжджав каральний загін і наводив порядок: усе конфіскували. «Складалося враження, – пише хлопець, – що німці прийшли надовго, влаштовують так звані “зимові квартири”».

Незадоволення викликало і розпорядження місцевої влади про збір теплих речей. Оскільки населення відмовлялося його виконувати, то забирали силою. «Надзвичайно гнітюче враження справляють підводи, завалені награваним майном, а ще більш гнітюче, коли побачиш власні речі на німецьких вояках. Холера розбирає за такий вигляд», – пише Кравченко-Бережний [19.102].

За роки німецького панування пограбування населення відбувалося з німецькою педантичністю – скрізь норми, плани. Протягом року декілька разів унормовувалася видача хліба, продуктів харчування: у вересні норма видачі хліба на день на одну людину складала 300 г, у жовтні – 250, у січні – 200. Для євреїв норми споживання були нижчі, а дітям видавалась половина норми дорослого [20.55].

Гітлерівці запроваджували велику кількість поборів із населення. Його змушували платити податки за будинки, садибу, двері, худобу, собак, кішок. Вводився подушний податок: 120 крб. за чоловіка і 100 крб. за жінку. Такий режим, безумовно, спонукав до організації руху опору. Кравченко-Бережний розповідав про те, що на початку серпня 1941 року недалеко від Шумська висадилося 240 парашутистів. Було оголошено надзвичайний стан і організовано війська, щоб їх зловити. Через декілька днів 14 із них упіймали, а згодом і стратили. Роман розповідав, що 26 серпня висадилися парашутисти і в Кременці, недалеко від його будинку. Один парашут занесло вітром на околицю лісу, і його побачили німці, а сам парашутист утік у ліс. Про цю подію писав і Василь Станіславів-Макух у книзі «Ліс приймає повстанців». Це колишній український повстанець, він брав участь у складі української поліції в облаві на парашутистів. Колишній вояк наводив дещо інші дані: у Кременці вдалося ввіймати 11 осіб, серед них було дві жінки. Всіх їх розстріляли [21.43].

У музеї демонструється фото останків радянських бійців після ексгумації. Доктор історичних наук П. Брицький у монографії «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)» наводить іншу кількість: 250 чоловік – радянських парашутистів – було закинута на територію Волині, а не конкретно Кременеччини [22.41].

Про парашутистів у місті говорили декілька днів.

Певно, юнак не дуже багато знав про справжній рух опору, який розгорнувся в нашому краї. Він не розповідає про початки створення повстанських похідних груп, їхні перші бойові операції, про діяльність українських патріотів [23.46]. Можливо, Кравченко-Бережний про це не знав або ж не хотів знати, оскільки це був національний український рух, який він не сприймав, бо був росіянином за національністю.

Кравченко-Бережний вказує на те, що ще одним своєрідним виявом непокори у нашому краї було спалення господарських будівель німецької влади (грудень 1941 року), а також отруєння начальника жандармерії (який, як пізніше з'ясувалося, насправді помер від перенасичення організму алкоголем). У відповідь на це в Кременці з'явилися нові накази, розпорядження і навіть звернення до народу, в яких було обіцяно винагороду за те, що жителі нададуть у німецьку комендатуру відомості про вище згадувані справи, вкажуть організаторів підпалів, непокори. Роман недовірко ставиться до українців і заявляє, що винагороду в сумі 1000 крб. може когось із жителів міста зацікавити і спонукати до неправдивих свідчень.

Ще в перші тижні війни, 3 серпня 1941 року, було оголошено про обов'язкове вилучення у всіх радіоприймачів. До 10 серпня всі городяни зобов'язувалися виконати цей наказ, а в разі непокори їх чекала смертна кара. Це нововведення стало справжньою трагедією для юнака, оскільки більшість інформації для свого щоденника він одержував із радіо. Хлопець зберіг свій старий приймач, ховав його на горищі і таємно продовжував слухати і коментувати у щоденнику події на фронті, у світі.

У серпні цього ж року було видано ще один наказ окупаційної влади: здати зброю, у випадку невиконання якого теж лякали смертною карою. Припускаємо, що це розпорядження з'явилося у зв'язку з висадкою парашутистів.

Надзвичайно важко у щоденнику провести межу між правдою і неправдою, дійсністю та юнацькою фантазією. Наприклад, після оголошення наказу про здачу зброї Кравченко-Бережний пише у щоденнику, що у них у підвалі зберігся кулемет і 2 протитанкові гармати, і поряд з цим говорить про олівець із рушничної гільзи, який доведеться закопати. З усього сказаного найоригінальнішим є закінчення – «позлобствовав достаточо» [24.51]. Напрошується висновок, що до цього «Щоденника» як документа ми повинні ставитися критично і враховувати вік його автора, підліткову зацікавленість, а також здатність до фантазій, вимислу.

Влітку і восени 1941 року в Кременці сталася трагедія. Після невдалого штурму тюрми українськими повстанцями були здійснені численні арешти, розстріли інтелігенції: Г. Козачка, Ф. Мончака, З. Опольського, С. Павловського, Й. Жиглевича, П. Гарячого, В. Лебединської, сім'ї лікарів Роцинських. Це були дуже поважні і знані у місті люди. Кравченко-Бережний не згадував про ці події, хоча коментував арешт директора гімназії Веселовського, інших учителів. Це цілком зрозуміло, адже юнак згадував у щоденнику переважно тих, кого особисто знав.

Формула «розділяй і володарюй» запроваджувалася скрізь, і звичайно, в школах. Саме школі Роман Кравченко-Бережний приділяє багато уваги. Коли перечитуєш щоденник, особливо коментар історичних подій, їхню оцінку, роль у ході війни, історії, то складається враження, що це все писала доросла людина, добре обізнана в історії, але коли сторінки присвячені шкільному життю, тут сумніву немає: автор щоденника – юнак із властивими його віку підлітковими витівками, поведінкою, оцінками вчителів.

Із приходом нової влади радянські школи було розпущено, але згодом відкрито українські (15 вересня). «Але мене до неї не тягне, – пише Роман. – Тут буде звирячий націоналізм, закон Божий, і мирися з цим». Цілком зрозумілим було таке ставлення хлопця до нової школи, адже він росіянин. Усе українське для нього було чужим. Крім того, будучи атеїстом, він не сприймав богословських дисциплін і заходів такого змісту. Роман зневажливо говорив про Бога, священика називав «якимось попиком», насміхався над учителем анатомії і написом «Людина –

творіння Боже». Хлопець без поваги говорив про вчителя математики Клеоновського («на математиці мені нічого робити»), про директора Веселовського. Це справжні учнівсько-дитячі характеристики, дані Романом [25.41].

Протягом 1941 – 1942 років школи декілька разів закривали, відкривали. «17 вересня, – констатував факт Кравченко-Бережний, – було відкрито гімназію та 3 нижчі школи, пізніше (3 листопада) відкрили технічну школу». Для того, щоб вступити до школи, діти повинні були скласти іспити (Роман екзаменувався з української мови та математики). «Оплата за навчання складала 30 крб. на місяць, потім – 50 крб., а ще пізніше – 200–300 крб.», – такі дані знаходимо у щоденнику. Навчання розпочиналося о 9.00, і уроки тривали до 14.00. Роман описує перший день навчання в школі: «Зібрали всіх учнів вранці о 9.00, а потім, як баранів, погнали до церкви. Директор оголосив, що учні неправославної віри можуть бути вільні, а всі православні обов'язково йдуть на молебень» [26.63].

Навчання в школі здійснювалося українською мовою, заборонено було розмовляти російською, польською мовами, а дозволено лише українською та німецькою. «Наша компанія тепер демонстративно розмовляла німецькою мовою», – зауважував Роман [27.67].

Попри все українське, яке було запроваджено у школах, заклади освіти і культури зберігали своє попереднє призначення. Вони не лише давали освіту, а й залишалися засобами ідеологізації суспільства. Кравченко-Бережний згадує про запровадження канікул у школі з приводу імені Гітлера: «Всі учні пішли на урочистий молебень до церкви, виступали представники міської влади та директор, наголошували на тому, що дав нам Гітлер». Після закінчення святкування учні отримали в подарунок по 200 грамів хліба. «Ось усе, що дав на Гітлер», – закінчує свою розповідь хлопець [28.54].

За однією партою з юнаком сидів М. Туницький, нинішній пенсіонер. Він відзначав, що Роман був дуже ерудованим учнем, багато читав і мав неординарне мислення [29.86].

Школа продовжувала дитячі роки, юність підлітків. Під час навчання діти забували, що йде війна. «А коли згадаєш, то так хочеться повернути годинник назад, так хочеться, щоб все було по-старому», – з гіркою стверджує хлопець [30.44].

Німецький окупаційний режим на Кременеччині, охарактеризований на сторінках «Щоденника» Романа Кравченка-Бережного, був режимом терору та репресій, людського приниження та руйнування особистості. В цей час відбувався крах дитячих ілюзій, фантазій.

2.2. Голокост на Кременеччині через призму сприйняття Романа Кравченка-Бережного

«Щоденник» Романа Кравченка-Бережного став одним із документів, який фігурував на Нюрнберзькому процесі у 1945 році. Він був одним із

доказів звірств німецько-фашистських окупантів у нашому краї. Сторінки «Щоденника» пронизані фактами планомірного і систематичного знищення нацистами єврейського населення на Кременеччині. Цей процес отримав назву Голокосту.

У його основі лежали такі завдання: 1) здійснення морального терору проти населення єврейської нації; 2) фізичне винищення всіх євреїв; 3) грабунк матеріально-культурних цінностей єврейського народу, вилучення у нього грошей, коштовностей.

Символом Голокосту в Україні став Бабин Яр, де 29 вересня 1941 року за один день було знищено 33 711 євреїв* [31.45]. Такі ж табори смерті були влаштовані в більшості міст нашої держави, в тому числі й у Кременці. Про масові розстріли у нашому місті розповідають Хрестова гора з піщаним яром, Якутський Тир і єврейське гетто. Вони постали символами Голокосту на Південно-Західній Волині на Нюрнберзькому процесі у 1945 році завдяки «Щоденнику» Романа Кравченка-Бережного. На перший погляд записи 15–16-річного хлопця сухі, лаконічні, але за ними ховаються нелюдські звірства, страшна трагедія, яку переживав єврейський народ на Кременеччині, і сприйняття цієї «Голгофи іудеїв» українським юнаком.

Роман Кравченко-Бережний спілкувався з родиною Лембергів, був у товариських, дружніх стосунках з дітьми. Хлопець у щоденнику називає їх Ф., Ср., А.: «ми разом грали у волейбол, їли смородину, я часто проводив Ф. додому». Слід зауважити, що юнак не називає повних імен єврейських дітей тому, що в ході утвердження «нового режиму» було заборонено спілкування із євреями, хоча Роман продовжував із ними товаришувати. Із розповідей родини Кравченка-Бережного, друзів, а також із записів його щоденника можна здогадатися, що Роман був закоханий у Ф., він в одному із записів розповідає про суперечку з товаришем із приводу спілкування з цією дівчиною і навіть пориває з ним дружні стосунки. «Тепер я знаю, хто мій товариш справжній», – пише він. Пізніше вже дорослий Роман Васильович буде згадувати, як Ф. на шкільному вечорі вчила його танцювати і як потім вони цілувалися у затемненому класі [32.187]. Завдяки спілкуванню та особистим контактам з єврейськими дітьми Кравченко-Бережний зумів показати Голокост набагато глибше. «Сьогодні везли Ф. Я не можу знайти собі місця, мені дуже тяжко. Вона була дуже хороша дівчина і хоробра. Вона їхала стоячи і мовчки з гордо піднятою головою. Я впевнений, що помираючи, вона не опустить очі і не заплаче. Знай, Ф., я пам'ятаю тебе і ніколи не забуду, може, колись і помшусь», – подумки звертався до коханої [33.104].

Гортаючи сторінки щоденника, можна показати поетапну політику Голокосту.

* У Бабиному Яру було вбито 33 771 євреїв протягом 29–30 вересня 1941 р. (прим. ред.).

2 липня 1941 року німецькі війська вступили в Кременець, а через декілька днів розпочалися масові розстріли людей. Комісією по обліку втрат і визначенню злочинів, вчинених німецькими загарбниками, яка працювала після закінчення Другої світової війни, встановлено: «за період з 5/07 по 20/07 1941 року в районі було розстріляно більше 1000 людей» [34.А.2]. Серед них було багато євреїв. Роман Кравченко-Бережний не міг описати ці події, оскільки його щоденник розпочинається з 11 липня. 26 липня він згадує: «Гітлерівці наказали всім євреям з вищою освітою з'явитись на реєстрацію. Всі, хто прийшов, були затримані. Деяких відпустили, а багатьох розстріляли. Таким чином було знищено керівництво общини». «Загалом у Кременці було заарештовано, – вказує автор «Щоденника», – 600 чоловік» [35.104].

Юнак пише, що літо 1941 року принесло для українського народу Свято державності (нагадує тут про проголошення Акту про відновлення незалежності України від 30 серпня 1941 р.), а для єврейського – початок масового винищення.

За декілька днів після цієї трагедії гебітскомісаром Міллером було віддано наказ про те, що все населення єврейського походження повинно було в першу чергу нашити на свій одяг (на груди і на плечі) жовті круглі латки не менше п'ятнадцяти сантиметрів у діаметрі. «Вигляд страшний», – зауважує Кравченко-Бережний. Ще одне розпорядження (16 липня 1941 р.): євреї повинні були одягнути на рукави стрічки з шестикінецьною зіркою. «Це свідчило, – робить висновок Роман, – що вони перетворювалися на рабів Німеччини». Згодом євреям було заборонено ходити по тротуарах, купувати жири (27–28 вересня). Таке принизливе ставлення було важко зрозуміти, а тим більше пережити. Більшість із них нікуди не виходили, змушені були звикнути до такого становища, до принизливих «знаків відмінностей». «Ср. сидить вдома через вищезгадувані знаки, Ф. батьки не відпускають нікуди», – читаємо в щоденнику [36.102]. Щоб хоча б трохи зарадити тому становищу, в яке потрапили його друзі, Роман намагався якомога частіше їх відвідувати, гратися з ними або ж просто підтримувати розмову ні про що.

Прийняття євреїв прослідковувалося скрізь. Юнак став свідком одного випадку: стояла черга за хлібом, до неї підійшов єврей і теж став. Черга рухалася повільно, але коли єврей дійшов уже до дверей, до нього підійшов жандарм і повернув у кінець черги. Так повторювалося декілька разів. Врешті єврей повернувся додому без нічого. А там плачуть голодні діти. «Краса», – із боєм і розпачем завершує свою розповідь Роман [37.84]. Відразу відчувається, що хлопець співчуває євреям, і цим почуттям пронизані виключно всі оповіді про них у його щоденнику. Слід зауважити, що співчуття до ближнього як чеснота Романа Кравченка-Бережного має свій зміст. Воно пов'язане з конкретними діями, готовністю надати допомогу. Ризикуючи власним життям,

Роман разом із батьком протягом року переховували одного єврея, якому вдалося врятуватися із спаленого гетто. Вони ховали його на кладовищі, у старому склепі, поки не прийшли радянські війська.

Фашисти нехтували будь-якими нормами моралі. Восени 1941 року в місті оголосили новий наказ: чоловікам поголити голови, а жінкам обрізати коротко волосся. Юнак розповідає про жінку, яка прийшла до перукарні обрізати свою косу. Коли побачила себе в дзеркалі, у неї почалася справжня істерика. «А як же це перенесе Ф.?» – думав Роман.

Всі єврейські жінки віком від 16 до 20 років намагалися вийти заміж. Це було викликано тим, що німецька влада поставила вимогу перед єврейською гміною доставити до будинку розпусти 60 жінок цієї вікової категорії. «Добре, що Ф. ще тільки 15», – пропускав через власні почуття юнак. «Оскільки такої кількості жінок не вдалося зібрати, то громада відкупилася і заплатила 60 000 крб., тобто по 1000 крб. за кожну не доставлену дівчину», – уточнює хлопець [38.54].

Німецька влада намагалася якомога сильніше затягнути петлю на шії єврейського народу. Тому крім психологічного і морального тиску фашисти здійснювали грабунок матеріальних цінностей, вилучення коштовностей, грошей. Для цього було запроваджено цілу низку всіляких податків, розпоряджень, наказів, за невиконання яких передбачалася смертна кара.

25 серпня Кравченко-Бережний передає зміст нового «вердикту»: євреї зобов'язувалися здати всі цінності, золото. Дозволялося залишити лише каблучки. Загалом кременецькі євреї зобов'язувалися здати 8 кг золота, щоб поповнити золотий фонд Німеччини. У щоденнику не згадується, чи був виконаний повністю наказ. Але припускаємо, що золото німецькі окупанти забрали. У Львові лише за декілька місяців 1944 року із золотих коронок, каблучок, перстнів знищених євреїв виплавили 2 тонни золота [39.418–419]. У нас немає подібних даних по Кременцю, але неважко здогадатися, що вони теж були вражаючі. Комісія з розслідування злочинів фашистів на території Кременеччини констатувала: загальні втрати за приблизними підрахунками складають 200 млн. крб. [А.2]. Більшість з них – це втрати євреїв.

У листопаді 1941 року було організовано обшуки єврейських будинків. Цього разу конфісковувалися будь-які матеріальні цінності. Ще через декілька тижнів почалася кампанія зі збирання теплих речей. Кравченко-Бережний уточнює, що на кременецьких євреїв була накладена норма здати 150 довгих та стільки ж коротких кожухів, а якщо не виконають цю норму, то з ними буде розбиратися жандармерія.

У вирішенні єврейської проблеми значну роль відіграли створені спеціальні айнзацгрупи (дві на території України), і відповідно формувалися військові загони. Такий підрозділ у Кременці було створено 18 грудня 1941 року,

й у його обов'язки входило слідкувати, «щоб ні один єврей не байдикував». І, звичайно, в їхні функції входив контроль за виконанням наказів.

«У плані продуктового забезпечення євреї залишалися найнижчим станом, і, звичайно, норми відпуску хліба для них були менші у 3 рази, аніж для українців», – запевняє хлопець. Крім того, заборонялося купувати молоко, жир, яйця (листопад 1941 р.). «І можна помаленьку сходити з розуму», – завершує думку юнак [40.54].

І немов між іншим зауважує Роман, що бачив Ф.: «Вона дуже погано виглядала. Бідна дівчина, як же мені її шкода».

Як бачимо, Роман Кравченко-Бережний не просто був свідком трагедії цілого народу, він сприймав її своїм серцем і шукав якоїсь розради і порятунку від болю, який переживали його єврейські друзі і він сам. «Щоденник» виявився тим лікарем-психологом і духовним отцем, який рятував його розум і душу.

У липні 1941 року німці підпалили центральну синагогу. «Пізніше по місту поширилися чутки, – пише 26 липня Кравченко-Бережний, – що німці самі спровокували пожежу: стріляли навколо, імітуючи військовий розбій. А синагога вже горіла. Вранці, коли зібралися люди, один офіцер кинув гранату, і стіни будівлі обвалилися» [40.123]. У травні 1942 року знищено ще одну синагогу, під стінами якої загинуло 130 євреїв. «Можливо, ця кількість жертв дещо перебільшена, – уточнюється в щоденнику, – і загинуло лише 30 чоловік». Ці факти ми можемо підтвердити джерелами із фондів Кременецького краєзнавчого музею. У «Коротких історичних даних міста Кременця Тернопільської області УРСР» Тернопільською обласною комісією по обліку втрат і визначенню злодіянь, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, вказано, що «спалено велику і дві малі синагоги (визначна архітектурна будівля 10 000 кв. м, простояла 150 років і могла бути використана в культурно-побутових цілях)» [41.А.2]. Крім того, окупанти стягнули з общини штраф в одинадцять кілограмів золота.

Атмосфера страху і почуття безсилля не залишали євреїв ні вдень, ні вночі. Кравченко-Бережний розповідає, що 22 липня 1941 р. знайшли вбитого равина на Дубенській рогатці і закопали десь у потоці. «Це сколихнуло місто, і вбитий єврей упродовж декількох днів снівся багатьом кременчанам, все просив, щоб його поховали на єврейському кладовищі та постили один день», – згадує юнак [42.129].

Наступні кампанії масових знищень євреїв у Кременці припадають на кінець вересня 1941 року. Біля Хрестової гори було розстріляно близько 250 осіб. Серед жертв були: вчитель французької мови Давид Лерер із дружиною, Костянтин Ейсмунд, лікарі Гойзбург і Вайлер та багато інших. Проте незабаром національність стала основною причиною масового знищення.

Люди сходилися в призначене місце за оголошенням, навіть не припускаючи, що це може бути пастка.

Найжахливішою сторінкою Голокосту є гетто. Гетто – це ізольована частина міста, відведена для проживання євреїв. На українських землях такі табори для євреїв започатковуються у липні – серпні 1941 р. У Кременці гетто починає створюватися на початку 1942 р. «31 січня, – читаємо у щоденнику, – євреї отримали наказ: звільнити 10 вулиць, де живуть німці». Протягом наступних 6 тижнів влаштовувалося гетто на вулицях Кравецькій, Левінзона. Цей єврейський квартал був оточений вулицями Широкою, Старопоштовою, Гоголя аж до будівлі пожежної охорони. В огорожі була лише одна брама, яка знаходилась приблизно на теперішній заасфальтованій площі, яка розташована на південному сході від Будинку культури. Іншого виходу з гетто не було. 1 березня 1942 року цей табір було закрито. Увійти туди чи вийти можна було лише за спеціальним дозволом. Такі дозволи мали ті, хто працював на підприємствах у місті. Останніми заходами, які ізолювали євреїв, були забиті вікна і двері, що виходили на християнські вулиці і, головне, високий, триметровий паркан. Гетто постійно поповнювалось євреями з інших містечок – Шумська, Вишнівця, Ланівця та інших наближених до Кременця населених пунктів. «Дивувало те, що євреї не чинили опору, – читаємо у щоденнику, – ні крику, ні плачу, добровільно лишали все своє майно і переселилися в ізольовані табори» [43.131].

На території гетто проживало 10 тисяч осіб, була неймовірна тиснява, крилиць мало, а каналізація відсутня. Санітарний стан був жахливим. Не вистачало їжі й води. Поширювались інфекційні хвороби, не вистачало лікарів, більшість яких розстріляли, і тому захворювання часто закінчувалися смертю.

«Давно не бачив Ф. Чи вистачить їй сили і мужності витримати все це?» – знову знаходимо на сторінках щоденника. Роман намагався якомога ближче підійти до гетто, щоб заглянути всередину і, можливо, побачити дівчину. Юнак усім серцем проймався трагедією, яку переживало єврейське населення. Він не мав можливості їм чимось допомогти, якимось зарадити їхній біді. Щоб пригасити свій біль, він звертався до «Щоденника» і писав. Поступово великий зошит перетворився у книгу страху і болю, книгу, де поставлені десятки запитань і де жевріє надія знайти на них відповіді.

28 квітня 1942 року Роман пише, що був свідком одного епізоду. Група євреїв поверталася з роботи, їх було близько 400 чоловік. Коли вони підійшли до головного входу, поліція на чолі з жандармом зупинила людей, потім жандарм відібрав 10 чоловік, яких повели у невідомому напрямку. Вночі забрали ще 300. Вони теж не повернулися. Ці події настільки налякали всіх жителів міста, що люди, відпрацювавши свої години на підприємствах, боялися повертатися додому, і частина їх тут же вмощувалася спати [44.114].

Пройде багато років, і Роман Васильович, приїхавши до Кременця, приїде до парку, який облаштують на місці табору для євреїв. Він покаже це гетто синові. «А що таке гетто?» – запитає син. І коли він почує страшну історію про масові звірства, які чинилися над єврейським народом, зробить висновок: так не буває. Через декілька хвилин із пам'яті виринуть спогади. Так, дійсно, в це неможливо повірити [45.74].

Насилля, яке влаштувалося над євреями в Кременці, було складовою частиною організованої кампанії по всій Україні. Відомості про масові розстріли єврейського населення швидко розносилися. Використовуючи різні розповіді, повідомлення по радіо, Роман наводить дані: у Києві знищено 17 000 осіб; у Рівному – 7000. У євреїв забирали цінності, вивозили людей за місто, роздягали догола і гнали до завчасно викопаних ям, а потім закидали гранатами і засипали землею. «Ще довго здригалася земля», – розповідали люди.

Протягом весни і літа 1942 року з єврейського кварталу міста Кременця майже щодня з брами виносили мерців і за дозволом німецької влади несли на вулицю Джерельну, де закопували на єврейських могилах древнього кладовища. За свідченнями комісії з визначення злодіянь, заподіяних фашистами на території Кременеччини, у місті залишилося 30% населення порівняно з даними довоєнного часу. Серед репресованих було 14 000 євреїв [46.А.2].

Після закінчення війни Кравченко-Бережний напише книгу «Перекличка», де опише найдовшу ніч у своєму житті. Він бачив, як «євреїв везли у трофейних «ЗИСах». Для цієї операції у вантажівках були зроблені високі борти. Людей клали штабелями у декілька рядів, вірніше, вони лягали самі – вниз обличчям. Зверху на них ставали поліцаї. Гестапівець сідав у машину. Вантажівки їхали за місто до старих окопів часів Першої світової війни. Там людей зганяли, хто не міг піднятися, того добивали пострілом у голову і кидали в рів. Інші роздягалися і лягали поверх залитих хлорним розчином ще теплих тіл. На кожного використовували лише один пістолетний постріл. Машини з одягом поверталися назад в місто за новою партією. Цей конвеєр працював кілька днів...», Страшне видовище закарбувалося в пам'яті назавжди. Юнак втратив віру в Бога, яка раніше ще жевріла. «А потім я побачив її. Ф. стояла в напівпустій вантажівці. Вона не кричала, не просила про допомогу...» [47.145]. Фаїна Ленсбрук, так звали ту дівчину, була розстріляна, як і інші представники її нації, 10 серпня 1942 року в Якутському тирі.

У 1945 р. на Кременеччині працювала комісія із розслідування злочинів німецьких окупантів. На 11 листках Акта цієї комісії фіксувалися злодіяння фашистів. В одному з них читаємо: «10 серпня за містом в колишньому тирі Якутського полку було розстріляно 5000 дітей, жінок і старших людей єврейської національності...». А з іншого аркуша дізнаємося: «Під час масового огляду черепів виявлено круглі, вхідні або неправильної форми вогнепальні отвори

розмірами 0,6–0,7–0,8 см у діаметрі... Всі трупи під землею лежать ніби спресовані...» [48.2–4]. Один із місцевих жителів Філановський, спогади якого зберігаються в краєзнавчому музеї, назвав політику окупантів «варварською ідеологією лододїства» [10]. Цю жахливу трагедію ні усвідомити, ні зрозуміти неможливо.

Перша частина «Щоденника» Романа Кравченка-Бережного закінчується 17 червня 1942 р. І він не описує тут подію, яку щойно ми оповіли. Однак обминути, не згадати про найдовшу ніч у житті 16-річного хлопця було неможливо. Ця ніч для Романа стане чужим тягарем, частину якого він залишить на сторінках свого «Щоденника», а іншу змушений буде нести все своє життя. Доля кине Кравченка-Бережного далеко від Кременця, але майже щороку він приїжджатиме сюди відвідати рідних, знайомих і тих, хто спочиває у братніх могилах, відвідати місто, в якому пройшли його два найкращі роки і одна найдовша ніч у житті.

«Щоденник» Романа Кравченка-Бережного увійшов в історію як одна з найжахливіших її сторінок. Але цю сторінку необхідно прочитати, щоб усвідомити пережиту трагедію єврейським і українським народами в період фашистської окупації. «Щоденник» повинен допомогти зрозуміти нам, поколінню нового тисячоліття, просту істину: найбільшою цінністю в світі є життя людини. І ми, будучи нащадками жертв тих страшних років, повинні про це пам'ятати. Ми повинні зберігати кожен деталь, записувати кожен почуту інформацію заради порятунку життя в майбутньому.

Висновки

«Щоденник» Романа Кравченка-Бережного є найціннішим історичним джерелом періоду німецько-фашистської окупації на Кременеччині, яке зберігається у місцевому краєзнавчому музеї.

У документі характеризуються особливості нацистської політики у Південній Волині.

В науково-пошуковому дослідженні ми зробили спробу проаналізувати «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного як історичне джерело періоду німецько-фашистської окупації Південної Волині та визначили, що у зв'язку із новими підходами до історії, переосмислення подій Великої Вітчизняної війни це джерело необхідно дослідити та переглянути.

Ми зробили спробу охарактеризувати особливості окупаційного режиму на Кременеччині і відобразити його через призму сприйняття і бачення Романа Кравченка-Бережного.

Значне місце у пошуковому дослідженні ми приділили виявленню проявів геноциду проти українського населення з боку нацистської влади, а також Голокосту – політики масового винищення єврейського народу.

Факти масових вбивств, змальованих у «Щоденнику», є застереженням для майбутніх поколінь про недопустимість встановлення тоталітарних режимів, які фізично знищують людей і свої імперські інтереси ставлять вище загальнолюдських цінностей. Моральні, загальнолюдські цінності можуть бути захищені лише самими людьми в громадянському суспільстві демократичної держави.

Список використаних джерел

1. Кременецький краєзнавчий музей (далі – ККМ). Лист від 9 кв. 1958 р. ДАМВС ССРСР дир. ККМ /№ інв. 3587.
2. ККМ. Лист від 9 кв. 1958 р. ДАМВС ССРСР дир. ККМ /№ інв. 3582.
3. ККМ. Лист від 19 кв. 1989 р. ДАОР ССРСР дир. ККМ /№ інв. 3586.
4. Нечай О. Б. Аналіз тексту.
5. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – К., 1996. – С. 56.
6. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академвидав, 2004. – С. 467.
7. ККМ–і–8570/7695/І – 44.
8. Красевич Ю. Від ОУН, УПА до Святого престолу. – 2001. – 27 с.
9. ККМ–і–8570/7695/І – А. 53.
10. ККМ–і–8570/7695/І – А. 76.
11. ККМ–і–8570/7695/І – А. 67.
12. ККМ–і–8570/7695/І – А. 71.
13. Красевич Ю. Від ОУН, УПА до Святого престолу. – 2001. – 27 с.
14. Черняхівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець, 1999. – С. 145.
15. ККМ–і–8570/7695/І – А. 95.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Л., 1993. – С. 270.
17. ККМ–і–8570/7695/І – А. 91.
18. ККМ–і–8570/7695/І – А. 80.
19. ККМ–і–8570/7695/І – А. 127.
20. ККМ–і–8570/7695/І – А. 55.
21. Станіславів В. Ліс приймає повстанців. – Л., 1998. – 43 с.
22. ККМ–і–8570/7695/І – А. 41.
23. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Голокост в Україні. – К., 2001. – С. 41.
24. ККМ–і–8570/7695/І – А. 51.
25. ККМ–і–8570/7695/І – А. 41.
26. ККМ–і–8570/7695/І – А. 63.
27. ККМ–і–8570/7695/І – А. 67.
28. ККМ–і–8570/7695/І – А. 54.

29. ККМ–і–8570/7695/І – А. 86.
30. ККМ–і–8570/7695/І – А. 44.
31. ККМ–і–8570/7695/І – А. 45.
32. Кравченко-Бережний Р. Перекличка. – К., 1987. – С. 187.
33. ККМ–і–8570/7695/І – А. 41.
34. ККМ–27668 – Док – 3119 – А. 2.
35. ККМ–і–8570/7695/І – А. 104.
36. ККМ–і–8570/7695/І – А.102.
37. ККМ–і–8570/7695/І – А. 84.
38. ККМ–і–8570/7695/І – А. 54.
39. Семенко Ю. Історія України. – Харків, 2000. – 419 с.
40. ККМ–і–8570/7695/І – А. 123.
41. ККМ–27669 –Док – 3120 – А. 2.
42. ККМ–і–8570/7695/І – А. 129.
43. ККМ–і–8570/7695/І – А. 131.
44. ККМ–і–8570/7695/І – А. 114.
45. Кравченко-Бережний Р. Перекличка. –К., 1987. – С. 74.
46. ККМ–27668 – Док – 3119 – А. 2.
47. Кравченко-Бережний Р. Перекличка. – К., 1987. – С. 74.
48. ККМ–27668 – Док – 3119 – А. 2–4.

Додатки

1. Із експозиції ККМ – «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного.
2. Роман Кравченко-Бережний.
3. Кравченко-Бережний. Роман «Перекличка» (копія фрагмента).
4. Із експозиції ККМ – «Перекличка» Романа Кравченка-Бережного.
5. Із експозиції ККМ – акт про повернення «Щоденника».
6. Із експозиції ККМ – спогади Філінова М.І.
7. Місця масових репресій у 1941 році (фото).
8. Сторінки «Щоденника» Кравченка-Бережного (копія).
9. Лист ККМ від Альтмана І.А. 19.04.1989 р.
10. Короткі історичні дані міста Кременця (копія № інв. 3119 – 27669 – Док.) – про злочини нім. окупантів на Кременеччині.
11. Акт розслідування злочинів фашистських окупантів на території Кременеччини № 9. – 3119 – 27668 – Док.

РЕЦЕНЗІЯ

НА РОБОТУ РОМАНА СЕМЕНЮКА «ЩОДЕННИК» РОМАНА КРАВЧЕНКА-БЕРЕЖНОГО: ВІДОБРАЖЕННЯ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

Науково-дослідна робота Романа Семенюка присвячена одному з важливих типів джерел з історії Другої світової війни та історії Голокосту на теренах України, а саме щоденнику людини, яка записувала свої думки, переживання, констатувала щоденні факти життя, перебуваючи в тенетах окупаційного режиму. «Щоденник» Романа Кравченка-Бережного є дійсно серйозним джерелом для вивчення історії німецької окупації та трагічної долі євреїв на теренах Південно-Західної Волині та міста Кременця зокрема. І, мабуть, є можливість подякувати авторові за те, що він взявся проаналізувати та спробувати осмислити цей щоденник. Тут також є важливим, що конкурсант намагається аналізувати та осмислити текст щоденника, автором якого є його ровесник. Таким чином, на мій погляд, є надто важливим той факт, що молода людина намагається зрозуміти ті, вже далекі для неї жахливі події крізь призму спостережень свого ровесника.

Структура роботи майже не викликає зауважень, побудова матеріалу доволі чітка і типова для науково-дослідних робіт, навіть більше, приміром, у вступі автор формулює не лише актуальність теми та завдання, а й об'єкт, предмет дослідження, наукову новизну та практичне значення його розвідки! Це вже вимоги до кандидатської дисертації!

Проте, дійсно, робота справді справляє враження серйозного аналізу джерела. На доказ цієї тези говорять достатньо ґрунтовний підхід до тексту «Щоденника» з боку автора роботи: аналізується епоха, персоналії, особистий підхід до життя автора «Щоденника», конкурсант робить спроби узагальнити та пояснити світогляд автора (свого ровесника, що надто важливо), зокрема, його певну «радянськість», незважаючи на «польську» історію регіону в міжвоєнний період, і, головне, співчуття щодо євреїв та беззастережно не сприйняття нацистського окупаційного режиму. Роман Семенюк пояснює лінгвістичні особливості мови Романа Кравченка, намагається зрозуміти його моральні принципи та пояснити їх. Також автор роботи ставить історичні, історіософські та історіографічні питання, базуючись на тексті «Щоденника». Одне з серйозних питань, яке лунає в роботі, – чому автор «Щоденника» не пише про розстріли мирного населення в тюрмах сталінського НКВС у Кременці напередодні вступу німців у місто? Саме такі розстріли перед 22 червня

1941 року відбувалися у Львові, Золочеві та інших містах Західної України і саме їх використовували нацисти в антисемітській пропаганді в цих місцях, провокуючи українців до антиєврейських акцій.

Щодо зауважень до науково-дослідної роботи Романа Семенюка, то їх фактично немає, скоріше є побажання. Перше з них – продовжити вивчення складної тематики історії Голокосту, це надто важко, проте у конкурсанта є всі дані для цього. По друге, побажання щодо термінології. Автор весь час у тексті свого дослідження часто-густо вживає терміни «Велика Вітчизняна війна» (поряд з цим і термін «Друга світова війна») та «німецько-фашистський окупаційний режим». Сьогодні, в сучасній європейській та в цілому в світовій історіографії прийнято вживати термін «Друга світова війна» та термін «нацистський окупаційний режим».

Висновок простий – автор цього дослідження заслуговує на оцінку «10» за 10-бальною системою і може сподіватися на одне з почесних місць на 7-му Всеукраїнському конкурсі шкільних, науково-дослідних робіт «Історія та уроки Голокосту»

*Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук, директор УЦВІГ*